

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)

Catherine Jolivet-Levy, La Cappadoce. Memoire de Byzance du CNRS

Αντώνης Τσάκαλος

doi: [10.12681/deltiokms.156](https://doi.org/10.12681/deltiokms.156)

Copyright © 2015, Αντώνης Τσάκαλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσάκαλος Α. (1999). Catherine Jolivet-Levy, La Cappadoce. Memoire de Byzance du CNRS. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, 381–389. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.156>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Catherine Jolivet-Lévy, *La Cappadoce. Mémoire de Byzance*, Éditions du CNRS, Παρίσι 1997, 126 σσ., 30 έγχρωμες και 50 ασπρόμαυρες φωτογραφίες, 10 σχεδιαγράμματα και χάρτες.

Τò τελευταῖο βιβλίο τῆς Catherine Jolivet-Lévy προτείνει μιὰ σύνθεση τῶν γνώσεων γύρω ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας, δηλώνοντας τὸ συνεχῶς αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ὑλικὸ αὐτὸ καὶ τὴ σπουδαιότητά του γιὰ τὶς βυζαντινὲς μελέτες. Παρουσιασμένο γιὰ πρώτη φορὰ στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα¹, τὸ ἐξαιρετικὰ πλούσιο ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ τῆς Καππαδοκίας μᾶς παρέχει πληροφορίες κυρίως σχετικὰ μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἐγκαταστάσεις (ναοί, μονές, σκῆτες)², τοὺς τύπους καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ μοναστικοῦ τρόπου ζωῆς³, καθὼς ἐπίσης καὶ σχετικὰ μὲ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα⁴, τὶς γέφυ-

1. A. M. Λεβίδης, *Αἱ ἐν μονολίθοις μοναὶ τῆς Καππαδοκίας καὶ Λυκαονίας*, Κωνσταντινούπολη 1899· H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Λειψία 1908.

2. Οἱ θρησκευτικὲς ἐγκαταστάσεις εἶναι, μέχρι σήμερα, οἱ καλύτερα μελετημένες· βλ. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce. Une nouvelle province de l'art byzantin*, Παρίσι 1925-1942· N. καὶ M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*, Παρίσι 1963· M. Restle, *Byzantine Wall-Painting in Asia Minor*, Γκρίνουιτς 1967· N. Thierry, *Haut Moyen Âge en Cappadoce. Les églises de la région de Çavuşin*, I, Παρίσι 1983, II, Παρίσι 1994· A. Wharton Epstein, *Tokali kilise: Tenth-century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Οὐάσιγκτον 1986· C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Παρίσι 1991. Στὰ παραπάνω βιβλία μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ἕνας ἐκτενὴς κατάλογος ἀρθρων ποὺ ἀφοροῦν κυρίως νέες ἀνακαλύψεις.

3. L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Καίμπριτζ 1985.

4. F. Hild - M. Restle, *Tabula Imperii Byzantini*, 2: *Kappadokien (Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, Βιέννη 1981, σσ. 128-132 καὶ Εὐρετήριο.

ρες και τούς δρόμους ἐπικοινωνίας⁵ τῆς περιοχῆς κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

Ἡ C. J.-L. διδάσκει Ἱστορία βυζαντινῆς τέχνης στὸ Πανεπιστήμιο Paris I (Panthéon-Sorbonne) καὶ εἶναι εἰδικευμένη στὴν Καππαδοκία, ὅπου πραγματοποιεῖ ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς ἐδῶ καὶ εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια. Ἐχει στὸ ἐνεργητικὸ της –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ προαναφερθέντος βιβλίου πάνω στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ τῶν καππαδοικῶν ἐκκλησιῶν (βλ. ὑποσημείωση 2)– πλῆθος συμμετοχῶν σὲ συνέδρια, ὅπως καὶ πλῆθος δημοσιεύσεων σχετικῶν μὲ τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ κυρίως στὴν Καππαδοκία, ὑπὸ μορφή συνθετικῶν παρουσιάσεων μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς ἢ ἐνὸς εἰκονογραφικοῦ θέματος, ἢ ἀκόμα ὑπὸ μορφή μονογραφιῶν γιὰ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀνακαλύπτονται κάθε χρόνο. Τὸ βιβλίον ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ μπορεῖ νὰ καλύψει τὸ ἐνδιαφέρον ἐνὸς εὐρύτερου κοινοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ πιὸ εἰδικοῦ ἀναγνώστη ἢ ἐρευνητῆ, ποὺ βρίσκει συγκεντρωμένο τὸ σύνολο τῶν πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ Καππαδοκία ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, συμπληρωμένων ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες ἀνακαλύψεις καὶ μελέτες τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἀκόμα σὲ ἐξέλιξη ἢ ὑπὸ δημοσίευση. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση μικροῦ σχήματος, εὐχρηστη, ἐμπλουτισμένη μὲ ἐπεξηγηματικὰ σχεδιαγράμματα καὶ ἀρκετὲς εἰκόνες (θὰ ἐπιθυμοῦσαμε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγχρωμῶν φωτογραφιῶν νὰ ἦταν μεγαλύτερος καί, σὲ κάποιες περιπτώσεις, ἢ ποιότητα τῆς ἐκτύπωσής τους ὑψηλότερη). Ὁ μικρὸς ὄγκος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος τοῦ ἐξαιρετικὰ καλογραμμένου κειμένου, ποὺ παρουσιάζεται συνοπτικὸ καὶ συνθετικὸ, ἀλλὰ ταυτόχρονα καθαρὰ ἐπιστημονικό.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου ὁργανώνεται σὲ ἐννέα συνολικὰ κεφάλαια ποὺ καλύπτουν χρονολογικὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τῆς Καππαδοκίας, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ καταλήγοντας στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Στὸ τέλος παρατίθενται ἕνα Εὐρετήριο ὄρων –χρήσιμο κυρίως γιὰ τοὺς μὴ ἐλληνοφώνους ἀναγνώστες– καὶ μιὰ ἀρκετὰ ἐκτενὴς βιβλιογραφία, ἐνημερωμένη μέχρι καὶ τὸ 1996, ἢ ὅποια ἀκολουθεῖ τὴ θεματικὴ ὀργάνωση τῶν κεφαλαίων.

5. F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Βιέννη 1977.

Στὸ πρῶτο κατὰ σειρά κεφάλαιο, ποὺ ἐπέχει θέση εἰσαγωγῆς στὸ θέμα τῆς χριστιανικῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς Καππαδοκίας, ἡ C. J.-L. ἀσχολεῖται μὲ τὸν γεωμορφολογικὸ σχηματισμὸ αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ στὸν κόσμο τοπίου, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ γιὰ τὴν περιοχὴ. Ἡ Καππαδοκία φιλοξένησε διαδοχικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα πλῆθος πολιτισμῶν, ὀφείλει ὅμως τὴ φήμη της κυρίως στὶς περισσότερες ἀπὸ ἑξακόσιες βυζαντινὲς ἐκκλησίες καὶ στὰ μοναστήρια, ποὺ ἐκτείνονται χρονικὰ ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ μέχρι καὶ τὸν 13ο αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς χώρους θρησκευτικῆς λατρείας –στὴν πλειοψηφία τους λαξευμένοι στὸν βράχο καὶ ἐνίοτε ἀβέβαιης χρονολόγησης– ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου στὴν περιοχὴ εἶναι ἐμφανῆς μέσα ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐγκαταστάσεις κατοικίας, ἀποθήκευσης, ὕδρευσης καὶ ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, καταρρίπτοντας ἔτσι τὴ λανθασμένη εἰκόνα μιᾶς ἀκατοίκητης καὶ ἀπομονωμένης ἐπαρχίας, ὅπως συχνὰ παρουσιάζεται.

Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ τὰ μνημεῖα κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ δεύτερου κεφαλαίου. Οἱ γραπτὲς πηγὲς κάνουν λόγο γιὰ ἐκχριστιανισμὸ τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν 4ο ἤδη αἰώνα, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Καισάρεια γνωρίζει σημαντικὴ πνευματικὴ ἀνθιση χάρις στοὺς Καππαδόκες ἱεράρχες Βασίλειο Καισαρείας, Γρηγόριο Νύσσης καὶ Γρηγόριο Ναζιανζηνό. Τὰ σωζόμενα μνημεῖα τοῦ 5ου-6ου αἰώνα, ὅπως τὸ ἐντυπωσιακὸ μοναστηριακὸ σύμπλεγμα τοῦ Özkonak καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ –προσκύνημα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ– στὸ Çavuşin, μαρτυροῦν μιὰ τοπικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση καθὼς καὶ τὶς σχέσεις τῆς περιοχῆς μὲ τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη⁶. Στὴ συνέχεια ἐξετάζονται οἱ ἐκκλησίες τῆς κοιλάδας τοῦ Zelve, στὶς ὁποῖες συνδυάζεται διακόσμηση ἀνεικονικῶν τάσεων μὲ ἀνεπτυγμένη λατρεία τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ στὴ διακόσμηση μιᾶς ἄλλης ομάδας ἐκκλησιῶν, ὅπως εἶναι ὁ Ἅγιος Στέφανος τῆς Μονῆς τοῦ

6. Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ σημειώσουμε δύο λάθη, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, σὲ λεζάντες φωτογραφιῶν: στὴ σ. 23 δὲν πρόκειται γιὰ τὸν βόρειο ἀλλὰ γιὰ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ, ἐνῶ στὴ σ. 25 εἰκονίζεται ἡ βορειοδυτικὴ καὶ ὄχι ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κλίτους τῆς ἐκκλησίας No 2 τοῦ Zelve.

Ἄρχαγγέλου κοντὰ στὸ Cemil, τὸ παρεκκλήσι τῶν Ἀγίων Ἰωακείμ καὶ Ἄννας καὶ ἐκεῖνο τοῦ στυλίτη Νικήτα στὸ Kizil Çukur, συνυπάρχει ἡ λατρεία τοῦ σταυροῦ μὲ αὐτὴ τῶν εἰκόνων (μορφὲς ἀγίων καὶ δογματικές ἢ ἀφιερωματικές παραστάσεις).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὶς οἰκονομικές, κοινωνικές καὶ δημογραφικές μεταβολές στὴν Καππαδοκία ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὸν 9ο αἰώνα, λόγῳ τῶν καταστροφικῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν. Ἡ ὑπαρξὴ ὑπόγειων καταφυγίων καὶ φρουρίων, ὅπου κατέφυγε ὁ ντόπιος πληθυσμὸς σὲ περίπτωση κινδύνου, ἀντικατοπτρίζει τὸ κλίμα ἀνασφάλειας ποῦ ἐπικρατοῦσε, στὸ ὁποῖο ὀφείλεται ἄλλωστε καὶ ἡ αἰσθητὴ μείωση τῆς θρησκευτικῆς δραστηριότητος στὴν περιοχὴ. Στὴ συνέχεια ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τῆς διακόσμησης τῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, ὅπου παρατηρεῖται συνύπαρξη τῶν δύο ἀντικρουόμενων τάσεων: μικρὸς ἀριθμὸς ἐκκλησιῶν (τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγησή παραμένει ἀβέβαιη) κοσμεῖται μὲ ἀνεικονικὸ διάκοσμο, ἐνῶ κάποια ζωγραφικὰ σύνολα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 9ου αἰώνα (ὅπως αὐτὰ τῶν ἐκκλησιῶν Aḡas altt kilise καὶ Aḡikel aḡa kilisesi στὴν περιοχὴ τοῦ Hasan Daḡı) παρουσιάζουν παραστατικὸ χαρακτήρα, ἀγνοώντας τὶς ἀνεικονικές τάσεις τῆς ἐποχῆς τους.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, τὸ τέταρτο κατὰ σειρά, ἐξετάζεται ἡ σημαντικὴ γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία περίοδος τῆς Μακεδονικῆς Ἀναγέννησης (867-1056), ποῦ ἀντιπροσωπεύει μιὰ θρησκευτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθησιὴ γιὰ τὴν Καππαδοκία ἐπίσης. Οἱ «ἀρχαϊκὲς» (σύμφωνα μὲ τὸν ὄρο τοῦ G. de Jerphanion) ἐκκλησίες τοῦ 1 μισοῦ τοῦ 10ου αἰώνα ἀποτελοῦν μιὰ ιδιαίτερη ὁμάδα, καθὼς παρουσιάζουν ἔντονος ὁμοιότητες μεταξύ τους, τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὅσο καὶ στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο, ἐκφράζοντας τὶς κυρίαρχες εἰκονοφιλικές τάσεις τῆς ἐποχῆς μέσω τῶν ἐκτενῶν ἀφηγηματικῶν κύκλων τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, τῆς παράστασης τοῦ ἔνθρονου Σωτῆρα στὴν ἀψίδα καὶ ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ μορφῶν ἀγίων. Ἐξετάζονται ἔτσι ἀναλυτικότερα τὰ χαρακτηριστικὰ ζωγραφικὰ προγράμματα τῆς πρώτης φάσης τοῦ Tokalt kilise στὸ Göreme (Κόραμα), τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὴ Συνασό, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη στὸ Güllü dere καὶ τοῦ Haçlı kilise στὴν κοιλάδα τοῦ Kizil Çukur. Ἡ C. J.-L. θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸν συμβατικὸ -κα-

θιερωμένο από τις αρχές του αιώνα— ύρο «αρχαϊκή» καππαδοκική ζωγραφική, τονίζοντας την ιδιαίτερη σημασία αυτού του ύλικου πού, χάρη στο γεγονός ότι σώζεται μέχρι σήμερα, προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τη βυζαντινή τέχνη του 9ου και του 10ου αιώνα, εποχή από την οποία έχει χαθεί ή πλειοψηφία των βυζαντινών μνημείων ή της ζωγραφικής πού τὰ διακοσμούσε.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴν ἐπιφανή καππαδοκική οἰκογένεια τῶν Φωκάδων, μὲ τὴν ὁποία σχετίζονται ἡ κατασκευή καὶ ἡ ἀγιογράφηση δύο ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐκκλησίες τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰώνα στὴν περιοχή. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Νικηφόρου Φωκά (Μεγάλος Περιστερῶνας στὸ Çanuşin) ὀλοκληρώθηκε πιθανὸν τὸ 964 ἢ 965, πρὸς τιμὴν τῶν ἐπιτυχημένων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Λέοντα κατὰ τῶν Ἀράβων. Ἐπίσης τὴν ἴδια ἐποχή, ἐνδεχομένως μὲ πρωτοβουλία τῶν Φωκάδων, τὸ Tokali kilise στὸ Göreme ἐπεκτάθηκε, ἀποκτώντας μοναδικές γιὰ τὴν περιοχή διαστάσεις, ἐνῶ καλύφθηκε μὲ πλούσιο καὶ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ζωγραφικὸ διάκοσμο, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ χρήση ἀληθινοῦ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ λάπης λάζουλι.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴ συνύπαρξη διαφορετικῶν μορφῶν μοναχισμοῦ στὴν Καππαδοκία, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ περισσότερο ἢ λιγότερο ὀργανωμένες μοναστικὲς κοινότητες. Ὡς παράδειγμα κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ παρουσιάζεται ἡ ἐλάχιστη μελετημένη μέχρι σήμερα Μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου κοντὰ στὸ Cemil, ἐνῶ μαρτυρία γιὰ τὸν ἀσκητικὸ τρόπο ζωῆς ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ «στυλίτη» Νικήτα στὸ Kizil Çukur, καθὼς καὶ τὸ λαξευτὸ κελὶ στὸν πέτρινο κῶνο τοῦ Ἀγίου Συμεῶν στὸ Zelve. Κατὰ τὸν 10ο καὶ κυρίως τὸν 11ο αἰώνα παρατηρεῖται μιὰ ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ στὴν περιοχή, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες Ἁγία Βαρβάρα (1006 ἢ 1021) καὶ Karabaş kilise (1060-1061) στὸ Soğanlı, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα τοῦ Hallaç Manastır κοντὰ στὸ Ortahisar καὶ τοῦ Eski Gümüş κοντὰ στὴ Νίγηδ. Ἡ σπουδαιότητα τῶν καππαδοκικῶν μοναστικῶν ἐγκαταστάσεων ἔγκειται στὸ ὅτι προσφέρουν μιὰ ἀντιπροσωπευτικὴ καὶ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὸν μοναχισμὸ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους,

χάρη στη διατήρησή τους μέχρι σήμερα, λαξευμένα καθώς είναι στον βράχο, τη στιγμή που τὰ αντίστοιχα σὲ ἄλλες βυζαντινὲς ἐπαρχίες ἔχουν καταστραφεῖ.

Ἡ πυκνότερη συγκέντρωση μοναστηριακῶν ἐγκαταστάσεων στὴν Καππαδοκία παρατηρεῖται στὸ Göreme, κέντρο πού ἀναπτύχθηκε κατὰ τὸν 10ο καὶ κυρίως τὸν 11ο αἰώνα καὶ στὴ μελέτη τοῦ ὁποίου ἀφιερώνεται τὸ ἕβδομο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. Δύο συμπλέγματα ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ὑψηλὴ ποιότητά τους: τοῦ Karanlık kilise (Σκοτεινὴ ἐκκλησιᾶ) καὶ τοῦ Çatklı kilise (ἐκκλησιᾶ τῶν Σανδάλων). Ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν «μὲ κολόνες» τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰώνα, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος ἀκολουθοῦν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὰ κωνσταντινουπολίτικα καλλιτεχνικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς. Ἰδιαίτερη μνεῖα γίνεται γιὰ τοὺς χορηγοὺς τοῦ Çatklı kilise, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ C. J.-L. προτείνει μιὰ νέα ὑπόθεση, ἀναγνωρίζοντας τρία μέλη τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας τῶν Μελισσηνῶν καὶ σχετίζοντάς τους μὲ τὴν ἀπόκτηση κτήματος τοῦ Τιμίου Ξύλου πού φυλασσόταν ἴσως στὴ μονή, ἡ λατρευτικὴ προσκύνηση τοῦ ὁποίου ἐκφράζεται πολυποίκιλα ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Παρουσιάζεται ἐπίσης ἡ ὁμάδα τοῦ Yılanlı kilise (μέσα 11ου μὲ 12ο αἰώνα), μὲ ἐκκλησίες ταπεινότερης διακόσμησης, οἱ ὁποῖες παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἔνδεια τῶν πρώτων δεκαετιῶν πού ἀκολούθησαν τὴν κατάκτηση τῆς Καππαδοκίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ἡ θρησκευτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα καὶ ἐξῆς, κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο πλέον τῶν Σελτζούκων Τούρκων, ἐξετάζεται στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. Ἡ ἤττα στὸ Ματζικέρτ (1071) καὶ ἡ ὀριστικὴ πτώση τῆς Καισάρειας (1082) συνοδεύτηκαν ἀπὸ καταστροφές, ἐγκατάλειψη ὀρισμένων μοναστηριῶν καὶ σχετικὴ δημογραφικὴ ἐρήμωση τῆς Καππαδοκίας. Ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα ἡρεμία καὶ ἀσφάλεια φαίνεται νὰ ἐπικρατοῦν καὶ πάλι στὴν περιοχὴ, μὲ ἀποτέλεσμα μιὰ ὀρισμένη οἰκονομικοκαλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν κατασκευὴ καινούργιων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν,

7. Σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης N. Thierry, «La détérioration des sites et monuments de Cappadoce», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τόμ. 7 (1988-1989), σσ. 335-354.

ὅπως αὐτὲς τοῦ Tatların, τοῦ Yüksekli, τὸ Karşı kilise (1212) στὸ Gülşehir, οἱ Σαράντα Μάρτυρες τῆς Σεβάστειας (1216-1217) στὸ Şahinefendi, ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Kirk dam altı kilisesi) καὶ τὸ Bezirana kilisesi στὸ Περίστρεμμα, στὴν περιοχή τοῦ Hasan Dağı. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πληθυσμοῦ στὴν περιοχή κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ διακόσμηση λαξευτῶν ἐκκλησιῶν φαίνεται νὰ παύουν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἔπειτα. Μιὰ ὑστατὴ οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἄνθηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου παρατηρεῖται ξανὰ κατὰ τὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, γιὰ νὰ διακοπεῖ ἀπὸ τομα καὶ ὀριστικὰ στὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἔχοντας ἀφήσει πλοῦσια δείγματα ὄχι μόνον θρησκευτικῆς ἀλλὰ καὶ κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ διακόσμησης.

Ἐνα τελευταῖο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς κινδύνους ποὺ διατρέχουν τὰ μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας καὶ στὴν ἀνάγκη προστασίας τους, λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς σημασίας τους γιὰ τὴ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κοιλάδα τοῦ Göreme ἔχει συμπεριληφθεῖ ἀπὸ τὴν Unesco μεταξὺ τῶν μνημείων τῆς παγκόσμιας πολιτιστικῆς κληρονομιάς, οἱ βυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Καππαδοκίας ἀπειλοῦνται σοβαρὰ, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ C. J.-L., ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ φυσικὴ φθορά, ἢ ὅποια ὀφείλεται στὶς ἰδιαίτερες κλιματολογικὲς καὶ γεωμορφολογικὲς συνθῆκες, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν –συχνὰ συνειδητῆ– καταστροφικὴ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση⁷. Παρατηροῦνται ἔτσι ἐπανειλημμένες κλοπὲς τῶν τοιχογραφιῶν καὶ βανδαλισμοί, ποὺ πολλαπλασιάζονται ἀπὸ τὴ μιὰ χρονιά στὴν ἄλλη, καὶ ἀλλοίωση τῆς ἰδιαίτερης φυσιογνωμίας τοῦ καππαδοκικοῦ τοπίου καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν κατοίκων, ποὺ θυσιάζονται στὸν βωμὸ τοῦ ἀνεξέλεγκτα αὐξανόμενου τουρισμοῦ τῶν τελευταίων χρόνων, ἐνῶ ὅσα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ σπίτια τοῦ προηγούμενου αἰώνα δὲν ἔχουν ἀγοραστῆ καὶ ἀναστηλωθεῖ –κυρίως ἀπὸ ξένους– ἀφήνονται νὰ ἐρειπωθοῦν... Στὸν ἤδη μεγάλο –ἂν καὶ ὄχι ἐξαντλητικό– κατάλογο καταστροφῶν ἢ ἀνεπαρκῶν μέτρων προστασίας ποὺ ἀναφέρει ἡ συγγραφέας, παραθέτοντας ταυτόχρονα καὶ κάποιες εὐγλωττες φωτογραφίες, θὰ θέλαμε νὰ συμπληρώσουμε –δυσάρεστη συμβολή– τὰ προσφάτως ὀργανωμένα καὶ εὐρείας ἔκτασης μέτρα συντήρησης τῶν μνημείων ποὺ ξεκίνησαν τὸ καλοκαίρι τοῦ

1997, τῶν ὁποίων τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε κατὰ τὴ διάρκεια προηγούμενης επίσκεψῆς μας στὴν περιοχή, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1998. Ἔτσι, ἀρχιτεκτονικὰ ἢ γλυπτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τσιμέντο προστίθενται αὐθαίρετα στὴ θέση ἐκείνων ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ, σύμφωνα μὲ τὸ προσωπικὸ γούστο τοῦ συντηρητῆ ἢ τοῦ ἀπλοῦ ἐργολάβου ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴν ἀναστήλωση, ἐνῶ ἀπουσιάζει κάποια ἱκανοποιητικὴ ἀρχαιολογικὴ ἢ ἄλλη ἐπιστημονικὴ μέρημα (Μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου στὸ Cemil, σύμπλεγμα τοῦ Özkonak κοντὰ στὸ Avanos, ἐκκλησία τῶν Σαράντα Μαρτύρων τῆς Σεβάστειας στὸ Şahinefendi, παρεκκλήσι τῶν Ἀγίων Ἰωακείμ καὶ Ἄννας στὸ Kizil Çukur). Στὴν κοιλάδα τοῦ Göreme, πέτρινοι κῶνοι ἔχουν χτιστεῖ ἐξωτερικὰ γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ διάβρωσή τους (El Nazar, Elmali καὶ Karanlı kilise), προσόψεις μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ 11ου αἰώνα εἶναι πλέον καλυμμένες μὲ τσιμέντο (Ἁγία Βαρβάρα), ἐνῶ τεράστιες σκάλες ἀνοίγονται δίπλα ἀκριβῶς στὰ μνημεῖα, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ πρόσβαση στὰ πλήθη τῶν τουριστῶν ποὺ κατακλύζουν τὸν χῶρο (Elmali kilise). Οἱ ἐπεμβάσεις αὐτὲς εἶναι ἐμφανῶς μὴ ἀναστρέψιμες καὶ προβληματίζουν, ἐνῶ ἡ προχειρότητα καὶ ἡ κακὴ ποιότητα τῶν ἐργασιῶν γίνονται ἐμφανεῖς ἐλάχιστους μῶλις μῆνες μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή τους. Ἡ πρώτη βροχὴ στάθηκε ἀρκετὴ γιὰ νὰ ξεκολλήσουν ἤδη ἀρκετὰ τμήματα τῆς τσιμεντένιας ἐπίστρωσης, ποὺ προσπαθεῖ ἀνεπιτυχῶς νὰ μιμηθεῖ τὸ χρῶμα καὶ τὴν ὕφῃ τοῦ βράχου, ἀποκαλύπτοντας κατὰ τόπους τὶς χτισμένες πέτρες καὶ τὰ μεταλλικὰ πλέγματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν λαξευτῶν μνημείων. Παρ' ὅλα αὐτά, θὰ ἦταν ἄδικο νὰ μὴν ἐπισημάνουμε κάποιες ἐπιτυχημένες καὶ καλῆς ποιότητας ἐργασίες συντήρησης, ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν καλύτερη ἀξιολόγηση ὀρισμένων ζωγραφικῶν προγραμμάτων (El Nazar στὸ Göreme, Karşı kilise κοντὰ στὸ Gülşehir), ἢ χάρις στὶς ὁποῖες ἤρθαν στὸ φῶς κάποιες ἄγνωστες μέχρι τότε ἱστορημένες ἐκκλησίες (ὅπως αὐτὲς στὴν περιοχή τοῦ Tatlım).

Τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ τῆς Καππαδοκίας εἶναι πολύτιμο γιὰ τὶς βυζαντινὲς σπουδές, λόγω τῶν ἰδιαιτεροτήτων ποὺ παρουσιάζει καὶ τῆς τύχης του νὰ διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Τὸ βιβλίο τῆς C. J.-L., μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέ-

χει, αποτελεί μιὰ σημαντική συμβολή στη συστηματική καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὕλικου αὐτοῦ καί, ἔμμεσα, ἕναν τρόπο διάσωσής του, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀπειλεῖται περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΑΛΟΣ

Σπύρου Βρυώνη, *Ἡ παρακμὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (11ος-15ος αἰώνας)*, μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1996, σσ. 664.

Εἴκοσι πέντε χρόνια μετὰ τὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητῆ Σπύρου Βρυώνη στὴν Ἀμερικὴ (*The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1971), τὸ Μορφωτικὸ Ἴδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς προβαίνει στὴν κυκλοφορία τοῦ ἔργου σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα, μεταφρασμένο μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τὴ γνωστὴ βυζαντινολόγο Κάτια Γαλαταριώτου. Τὸ ἐγχείρημα νὰ μεταφραστεῖ ἕνα τόσο μεγάλο σὲ σημασία καὶ ἔκταση βιβλίον, 664 σελίδων, ποὺ περιλαμβάνει ἐκτὸς τῶν τοπωνυμίων πολλοὺς τεχνικοὺς ὄρους, εἰδικοὺς στὴν ἀνθρωπολογία, καθὼς καὶ στοὺς κλάδους τῶν ἰσλαμικῶν καὶ τουρκικῶν σπουδῶν, δὲν ἦταν καθόλου εὐχερὲς. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ὑποσημειώσεις ποὺ παρατίθενται στὸ τέλος τοῦ κειμένου) καὶ ὅπως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφέας στὸν Πρόλογο, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ προστεθεῖ ὁ τεράστιος ὄγκος τῶν δημοσιευμάτων ποὺ ἀκολούθησαν. Ἐντούτοις παραθέτει ἕναν ἐνδεικτικὸ συνοπτικὸ βιβλιογραφικὸ κατάλογο ἔργων ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ 1971.

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ σύνταξη τοῦ βιβλίου πραγματοποιοῦνται ἀνάμεσα στὸ 1959 καὶ τὸ 1967. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Βρυώνης ξεκινοῦσε τὴ μεγάλη σύνθεση, οἱ βυζαντινὲς σπουδὲς δὲν εἶχαν ἀκόμη ιδιαίτερα ἀναπτυχθεῖ. Τέσσερα μόλις χρόνια πρὶν, τὸ 1955, ὁ Paul Lemerle ἔγραφε στὸ